

АРТХАШАСТРА КАУТІЛЬЇ

у супроводі коментаря під назвою «Шрі Мула», який написав дуже шановний, великий вчитель Ганапаті Шастрі.

Глава «Перелік дисциплін». Обґрунтування філософії.

Філософія, Трикнижжя, господарство та управління – ось [добре відомі] дисципліни (1.1.2.1).

Отже, у стислому та розлоному вигляді поступово будуть описані розділи та глави. Тут, передусім, трьома параграфами, починаючи з другого, пояснюється перша глава першого розділу, і першою тезою є саме «Перелік дисциплін». Відповідаючи на очікуване питання: «Які це дисципліни?» він промовив цю сутру.

Дослідження — це доведення суті питання засобом встановлення причин. Наука, де це є метою, зветься філософією (*ānvīkṣikī*), тобто знанням причин.

Трикнижжя — це Рігведа, Яджурведа та Самаведа. Відділивши їх окремо від Атхарваведи, яка навчає чорної магії тощо, та об'єднавши розміщені послідовно у сукупність, їх іменують Трикнижжям, бо вони єдиним чином дають спроможність здійснити жертвопринесення.

Господарство — це землеробство, скотарство та торгівля. Управління — політика царя. Сутру слід доповнити словами: «ось добре відомі дисципліни».

Послідовники Ману¹ [визнають лише] Трикнижжя, господарство та управління, бо [вважають], що філософія — це особливий різновид Трикнижжя (1.1.2.2).

У цій сутрі він розповів про точку зору послідовників Ману. «Філософія — це особливий різновид Трикнижжя»: вона не окрема дисципліна, а спосіб Трикнижжя: те, що слідує Трикнижжю; і те, чією природою є дискусія (*vicāra*) стосовно сенсів Трикнижжя. Та філософія, що в цьому контексті слідує Трикнижжю — це санх'я, йога та логіка (*tarka*); інші ж — пурва-міманса та уттара-міманса.

Камандака ще розповідав так:

¹ Ймовірно йдеться про послідовників політичної школи, що була заснована *Prācetasā Manu*.

«Веданги, чотири Веди, міманса, розширена ньяя (nyāyavīstara²), вчення про дгарму і пурани – це все називається Трикнижжям».

Послідовники Бріхаспаті [визнають лише] господарство та управління, оскільки для знавця людського побуту Трикнижжя – це всього лише прикриття (1.1.2.3).

У цій сутрі викладена точка зору послідовників Бріхаспаті. Він зазначив причину, чому Трикнижжя не є окремою дисципліною: «оскільки це всього лише прикриття». «Знавець людського побуту»: той, хто уважний до суспільного устрою, що характеризується практикою господарства та управління.

«Оскільки Трикнижжя – це всього лише прикриття»: безумовно, воно є засобом захиститися від того, щоб люди не казали: «це настік». Суспільство, говорячи «настік», засуджує того, хто не приймає Трикнижжя, хоча й спроможний належним чином підтримувати суспільний устрій. Тому Трикнижжя не є окремою дисципліною, бо у того, хто приймає його лише щоб захиститися від засудження, про яке йшлося, зиск невеликий, ось у чому сенс.

Запереченням Трикнижжя доводиться також і заперечення філософії, яка входить до його складу.

Послідовники Ушани вважають, що управління – це єдина дисципліна, оскільки від нього залежить початок усіх дисциплін (1.1.2.4).

У цій сутрі він зазначив ще один погляд. «Управління»: одна, саме одна ця дисципліна гідна називатися головною, такий сенс. «Послідовники Ушани»: учні Шукри.

Чому? Оскільки заснування, тобто досягнення та збереження усіх дисциплін залежить від нього, іншими словами, визначається саме управлінням, ось чому. Про це Каутілья ще скаже у четвертому параграфі:

«Покарання є засобом для досягнення та збереження філософії, Трикнижжя і господарства».

Каутілья вважає, що дисциплін саме чотири. Їхня дисциплінарність – це те, завдяки чому пізнаються дгарма та артха (1.1.2.5).

Він зауважив свою думку, а саме те, що дисциплін чотири, де слово «саме» виключає позиції троїстості і т.д. Стосовно їхньої дисциплінарності, а також того, що вони є окремими дисциплінами, він шляхом тлумачення спершу обґрунтовує саме дисциплінарність.

² Ньяя разом з вайшешікою.

Дисциплінарністю називають те, що є засобом пізнання дгарми та артхи. І вона однаковим чином притаманна чотирьом дисциплінам – філософії та іншим, такий сенс. А от окремішність дисциплін він поступово обґрунтує шляхом визначення взаємної несхожості їхньої природи та результатів.

Філософія – це санкх'я, йога та локаята³. Про дгарму та її відсутність йдеться у Трикнижжі. Про артху та її відсутність – у вченні про господарство. Про [мудру] політику та її відсутність – в ученні про управління. Філософія приносить користь суспільству тим, що досліджує причини стосовно сили та слабкості цих [дисциплін]. Вона стабілізує розум у біді та успіху, а також призводить до майстерності у мисленні, словах та вчинках (1.1.2.6-7).

У цій сутрі він розповів про природу філософії. Санкх'я – вчення, проголошене Капілою, тут розрізняються матерія (*prakṛti*) та дух (*puruṣa*). Про йогу розповів Махешвара, він пояснив, що таке *pratyābhāra*, *dhyaṇa*, *dhāraṇa* тощо. Про локайту, вчення про логіку (*nyāyaśāstra*), розповів Брагмагар'я. Це і є філософія, ця тріада є її природою.

«Про дгарму та її відсутність йдеться у Трикнижжі»: так зазначаються результати Трикнижжя. Це наводиться, щоб показати відмінність результатів філософії від Трикнижжя. У сутрі потрібно додати слова: «Головним чином пояснюється». Тому немає протиріччя стосовно того, що в Трикнижжі де-не-де супутньо пояснюється артха та її відсутність, мудра та немудра політика. Таким же чином слід вивчати господарство та управління.

У цьому контексті дгарма – це вивчення Вед, жертвопринесення та подібне. А її відсутність – поїдання м'яса собаки тощо. Артха – це результат, який виникає, наприклад, завдяки вчасному посіву. А її відсутність – від невчасно посіяного зерна. Мудра політика, як-от союзництво (*sandhi*) з більш гідними⁴, призводить до набуття та захисту. А відсутність мудрої політики, як-от війна (*vigraha*) з гідними, унеможлиблює набуття та захист. Філософія, досліджуючи причини та визначаючи силогізм (*nyāya*), розглядає силу та слабкість цих дисциплін, Трикнижжя та інших.

У цій сутрі йдеться про корисну природу філософії. Вона стабілізує розум, робить його недеформованим, тобто контролює розум так, щоб той не впадав у розпач у нещасті і у щасті не шаленів, ось у чому сенс. Як кажуть:

³ Lokāyata або cārvāka – філософська школа після якої не залишилось жодного оригінального твору, лише кілька фрагментів та посилань в інших текстах. Відомо, що lokāyata не підтримали доктрину про існування потойбічного світу та переродження, яка з'явилася наприкінці ведійського періоду. До того ж вони вважали, що єдиним засобом достеменного знання є безпосереднє сприйняття.

⁴ Sandhi (союзництво) та vigraha (війна) – терміни, про які детально йтиметься у сьомому розділі в контексті властивостей царської політики.

«Досягнувши щастя, він не шаленіє, а через нещастя не засмучується».
«Майстерність у мисленні, словах та вчинках»: іншими словами, вправність у дискусіях (*vicāra*), висловлюваннях та діях.

Вважається, що філософія – це світило для всіх дисциплін, метод для всіх справ та завжди основа для всіх законів (1.1.2.8).

Філософія є світилом для всіх знань через те, що вона – засіб їх дослідження; методом для всіх справ, оскільки породжує мірило для різноманітних способів виконання справи від початку до досягнення результатів; основою для всіх законів завжди, оскільки вона постійно є опорою для всіх ведичних та світських законів, бо вони встановлюються за допомогою дослідження.

Таким чином, те, що філософія є окремою дисципліною, доведено завдяки тому, що її результат та природа відрізняються від Трикнижжя, господарства та управління, такий сенс.

Ось другий параграф «Обґрунтування філософії» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї.

А це коментар до другого параграфа «Обґрунтування філософії» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї.

Глава «Перелік дисциплін». Обґрунтування Трикнижжя.

Самаведа, Рігведа та Яджурведа – це Трикнижжя. А Веди – це ще Атхарваведа та ітіхаса. Складовими частинами Вед також є фонетика (*śikṣā*), ритуалістика (*kalpa*), граматики (*vyākaraṇa*), етимологія (*nirukta*), розгляд метрів (*chāṇḍovicitī*) та астрологія (*jyotiṣa*) (1.1.3.1).

У цій сутрі для того, щоб обґрунтувати Трикнижжя, Каутілья розповів про їхню природу. Три, а саме Самаведа, Рігведа та Яджурведа називаються словом «Трикнижжя». Значення слова «Веда» застосовується також до Атхарваведи та ітіхасаведи, як наприклад, Магабгарати.

Трактат з фонетики навчає артикуляції фонем. Ритуалістика, Кальпасутра, яка була створена Ашвалааяною та іншими, головним чином розповідає про здійснення жертвопринесень. Граматики – це настанови Паніні та інших стосовно слів. Етимологія – наука про тлумачення слів, складена Яскою. Розгляд метрів – трактат про просодію, складений Пінгалою та іншими. Астрологія – трактат, де пояснюється рух сонця і не тільки.

Ця дгарма, про яку йдеться у Трикнижжі, корисна, бо запроваджує для всіх чотирьох варн та ашрамів власні обов'язки (1.1.3.2).

Автор вжив слово «ця» для того, щоб розповісти про результат, який дає Трикнижжя. Тож ця дгарма з Трикнижжя, а саме дгарма, про яку є настанови в Трикнижжі, є корисною, її результат є корисним для всіх чотирьох варн, починаючи з брагманів, а також ашрамів, починаючи з брагмачаріна. Чому? Бо запроваджує власні обов'язки, обмежує стосовно них після того, як пояснює свої обов'язки кожній варні та ашраму, стримує згідно з ними.

Власні обов'язки брагмана це: навчатися, навчати, виконувати жертвопринесення за себе та за інших, роздавати дари та приймати дари. Кшатрія: навчатися, виконувати жертвопринесення за себе, роздавати дари, заробляти на життя зброєю та захищати все живе. Вайш'ї: навчатися, виконувати жертвопринесення за себе, роздавати дари, займатися землеробством, скотарством та торгівлею. Шудри: служити двічінародженим, займатися господарством, майструвати та бути артистом (1.1.3.3).

У цій сутрі він пояснив обов'язки для представників усіх варн. «Заробляти на життя зброєю»: це коли зброя є засобом для існування,

тобто життя. «Захищати все живе»: оберігати живих істот. «Землеробство»: виконувати на полях посів зерна, обробку ґрунту тощо. «Скотарство»: доглядати за худобою, як-от годувати, лікувати корів, коней та інших. «Торгівля»: діяльність із купівлі та продажу. «Служити двічінародженим»: двічінародженими вважаються брагмани, кшатрії та вайш'ї, служити саме їм. «Господарство»: займатися землеробством, скотарством та торгівлею. «Майструвати та бути артистом»: займатися ремеслом, а також бути бардом.

[Власні обов'язки] домогосподаря – це: жити за рахунок своєї справи, одружитися з рівною [за сім'єю], але з іншого роду, займатися сексом у відповідний для цього час, робити жертвопринесення богам, предкам, гостям та тим, хто потребує підтримки, а також споживати залишки їжі (1.1.3.4).

У цій сутрі Каутілья зауважив обов'язки стосовно ашраму домогосподаря. Для домогосподаря жити за рахунок своєї справи означає виконувати роботу своєї варни, про яку вже йшлося. «З рівною»: з ким сім'ї одного рівня. «Але з іншого роду»: відмінної готри риши. «Одружитися»: справити весілля⁵. «Займатися сексом у відповідний для цього час»: через дванадцять ночей після того дня, коли здійснено омовіння після місячних. Це традиційний час для сексу з жінкою. «Споживати залишки їжі»: з'їдати те, що залишилося після піднесення богам та іншим.

[Власні обов'язки] брагмачаріна – це: навчатися, підтримувати жертковий вогонь, робити омовіння, дотримуватися обітниць жебрацтва, служити вчителю аж до смерті, а коли його не стане – сину вчителя або однокурснику (1.1.3.5).

«Брагмачарін»: слово «брагма» говорить про Веди. Воно застосовується у сенсі обітниці, яку дотримуються заради вивчення Вед і яка характеризується носінням посоха, одягу зі шкіри та іншим. Брагмачарін – це той, кому властиво її дотримуватися. «Брагмачаріна»: тобто його. «Навчатися»: опановувати свою редакцію Веди. «Підтримувати жертковий вогонь, робити омовіння»: пильнувати за вогнем та тричі купатися – на світанку, опівдні та на заході сонця. «Дотримуватися обітниць жебрацтва»: обітниця – це життя на подаяння; дотримуватися її аж до церемонії *godāna*. Значення виразу містить обидва ці елементи.

⁵ Граматична примітка до слова *vaiṇāhya* (одружитися): афікс *yañ* залишає слово, до якого від додається у своєму значенні.

Отже, до цього моменту йшлося про практику брагмачаріна-*upakurvāṇa*, яка триває до церемонії повернення додому. «Служити вчителю аж до смерті»: Каутілья зауважив відмінність для брагмачаріна-*paīṣṭhika*, а саме те, що він залишається в сім'ї вчителя весь час до його смерті. «Служити сину вчителя»: залишатися поруч із сином вчителя. «Або однокурснику»: з ким вивчав одну редакцію Вед, більш досвідченому.

У сутрі слід додати «який має виконуватися».

[Власні обов'язки] відлюдника – це: целібат, спання на землі, носіння волосся в гульці (*jaṭā*), одягу зі шкіри, виконання агніхотри, омовіння, вшанування богів, предків та гостей, харчування лісовими продуктами (1.1.3.6).

Він відлюдник⁶, бо постійно перебуває в лісі, саме в густому лісі. «Целібат»: утримання сімені. «Спання на землі»: лежання на голій землі. «Агніхотра»: це ритуал з вогнем, який виконується вранці та ввечері. Етимологія слова така: Агні (*agni*), якому жертвується (*hotra*) хавіс, масло гхі та подібне. «Омовіння»: купатися тричі на день. «Харчуватися лісовими продуктами»: їсти бульби, коренеплоди та плоди.

[Власні обов'язки] мандрівного аскета – це: контроль органів чуття, непочинання справ, відмова від майна, відмова від зв'язків, жебрацтво в різних місцях, проживання в лісі, зовнішнє та внутрішнє очищення (1.1.3.7).

«Мандрівний аскет»: він, сан'ясін, мандрує, відмовившись від усього. Тут йдеться про його обов'язки. «Контроль органів чуття»: перемога над ними. «Непочинання справ»: бездіяльність. «Відмова від майна»: відсутність будь-якої власності. «Відмова від зв'язків»: ухилення від контактів, навіть з мандрівними аскетами. «Жебрацтво в різних місцях»: отримання їжі, достатньої для життя, просячи про неї в різних домівках. «Зовнішнє та внутрішнє очищення»: очищення тіла, мови та думок⁷.

Власним обов'язком кожного є ненасильство, істина, чистота, неприємливість, милосердя та терплячість (1.1.3.8).

⁶ Граматична примітка до слова *vānaprastha* (відлюдник): афікс *an* - у значенні «своє власне», тож його перебування.

⁷ Закони Ману 5.109:

Тіло очищається водою. Серце – істиною. Втілена душа – навчанням та аскезою. Розум очищається знанням.

Він розповів про обов'язки, що є спільними для представників усіх варн та ашрамів. «Неприскіпливість»: прихильність до чеснот опонента. «Милосердя»: відсутність грубості.

[Виконання] власного обов'язку приводить до небес та вічності. Коли він порушується, суспільство занепадає через змішування (1.1.3.9).

Тут він розповів про те, навіщо слід шанувати власний обов'язок. «Небеса»: іншими словами, щастя у потойбічному світі. «Вічність»: незнищенність у цьому світі або звільнення. «Він порушується»: тобто здійснюється переступ. «Занепадає через змішування»: суспільство розпадеться, бо через відсутність правил для виконавців будуть змішані і вчинки, і варни. Сенса у тому, що виконання власних обов'язків згідно з варною та ашрамом, про які йшлося, є причиною досягнення та збереження добробуту суспільства без суперечок. Коли вони виконуються людиною тієї чи іншої варни у певному ашрамі, яка наділена схильністю до практики, що передалася від батьків (*bīja-kṣetra*), які наслідують це, разом з усвідомленням дгарми власної сім'ї, рухаючись за відданістю та вірою, тоді власні обов'язки сприятимуть особливій вправності і здатні спричинити неабияку перевагу для користі суспільства. Якщо ж інші власні обов'язки практикують безладно, як завгодно, тоді, напевно, куди там до вправності, вони не створять переваги на користь суспільства. Це поступово призведе до того, що практика стане формальною, і суспільство загине через плутанину в обов'язках.

Тому цар не повинен допускати, щоб живі істоти відхилялися від власних обов'язків, бо той, хто їх виконує, радіє і після смерті, і за життя (1.1.3.10).

У цій сутрі він розповідає, що ж тоді слід робити. «Живі істоти»: люди. «Не повинен допускати, щоб відхилялися»: не схвалювати того, хто збився зі шляху. «Той, хто їх виконує»: дотримується власних обов'язків належним чином. «Після смерті⁸»: у потойбічному світі.

Суспільство, у якому встановлені благородні межі, у якому стійко закріплений устрій варн та ашрамів, захищене саме Трикнижжям, стає успішним і не занепадає (1.1.3.11).

У цій сутрі він підбиває підсумок параграфу та розповідає про значні результати Трикнижжя завдяки встановленню обов'язків для представників варн та ашрамів. «У якому встановлені благородні межі»:

⁸ Граматична примітка до слова *pretya* (після смерті): виняток, що схожий на афікс *lyap*.

щодо варн та ашрамів. Суспільство вважається таким, коли в ньому існують обмеження стосовно добрих манер. «Стає успішним»: радіє. «Не занепадає»: не знищується.

Ось третій параграф «Обґрунтування Трикнижжя» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї.

А це коментар до третього параграфа «Обґрунтування Трикнижжя» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї.

Глава «Перелік дисциплін». Обґрунтування господарства та управління.

Господарство – це землеробство, скотарство та торгівля. Воно корисне, бо приносить зерно, худобу, дорогоцінні метали, сировину, робітників. Завдяки йому, а саме за допомогою скарбниці та війська, він підкорює і своїх прихильників, і противників (1.1.4.1).

У цій сутрі він говорить про природу господарства для того, щоб обґрунтувати його дисциплінарність. В ученні про землеробство пояснюється обробка полів, насіння, посів тощо. Його виклав Парашара. Вчення про скотарство, а саме настанови стосовно способів утримання корів, коней тощо, склали Гаутама, Шаліхотра та інші. Вчення про торгівлю, а саме діяльність із продажу та купівлі, виклав Відехараджа. «Дорогоцінні метали»: тут цінні метали, те, що не належить до сировини, наприклад, золото. «Сировина»: відмінні від золота та срібла метали, наприклад, мідь, а також неметали серцевина дерева, лісоматеріал, бамбук, ліана, кора тощо. «Робітників»: ті, хто виконує роботу. «Завдяки йому, а саме за допомогою скарбниці та війська»: тобто за допомогою господарства, завдяки якому виникають казна та військо. Казна – це накопичення багатства. Військо – збройні сили, отже, завдяки цим двом. «Він підкорює і своїх прихильників, і противників»: цар робить їх залежними від себе.

Покарання (*daṇḍa*) є засобом для досягнення та збереження філософії, Трикнижжя і господарства. [Дисципліна зветься] управлінням та стосується управління ним, вона має на меті здобуття нездобутого, захист здобутого, примноження збереженого, а також розподіл примноженого серед гідних. Від цього залежить побут людей (*lokayātrā*). Тому той, хто прагне [благополуччя] людського побуту, нехай постійно буде готовий карати (1.1.4.2).

У цій сутрі він розповів про власну природу управління. «Засіб досягнення та збереження»: покарання реалізує досягнення та збереження. Покарання, іншими словами приборкання, є особливим методом, головним серед доцільних засобів⁹, як-от примирення тощо. Або ж, цар і є тим, хто карає, оскільки він спирається на покарання. Коли є страх покарання, тоді суспільство діє належним чином згідно з філософією та іншими дисциплінами. А не інакше. Тому слід розуміти, що у покарання є

⁹ Йдеться про чотири методи боротьби з ворогом: *bheda* – розбрат, *daṇḍa* – покарання; *sāman* – примирення, *dānam* – гроші про які детально йтиметься у сьомому розділі.

властивість бути засобом досягнення та збереження філософії та інших дисциплін. Саме тому говорили¹⁰:

Кожне суспільство підкорюється покаранню, бо добропорядність важко знайти будь-де. Увесь світ стає придатним для насолоди через страх перед покаранням.

«Управління ним»: керування, здійснення. Власне кажучи, це учення, яке наставляє про це. «Має на меті здобуття нездобутого»: йдеться про результати управління, оскільки завдяки покаранню він здобуває нездобуте, захищає здобуте, примножує захищене, спрямовує примножене гідним, як-от на місця духовної заслуги, жертвопринесення тощо. «Тому»: оскільки життя людей залежить від управління. «Нехай постійно буде готовий карати»: цар має завжди бути дієвим у здійсненні покарання.

Безумовно, немає [іншого] такого типу [засобу], як покарання, щоб поставити під контроль живих істот – так кажуть учителі (1.1.4.3).

«Такого типу [засобу]»: такого виду, як покарання. «Поставити під контроль»: інструмент, який робить із неслухняного слухняного. «Безумовно немає»: точно не існує.

Каутілья так не вважає. Бо жорстке покарання викликає страх у живих істот. Слабке покарання зневажається. Належне покарання викликає повагу, оскільки покарання, яке добре обдумане та застосоване, забезпечує підданих дгармою, артхою та камою. Неправильно застосоване покарання через жагу та гнів, що виникли через невігластво, дратує навіть відлюдників та мандрівних аскетів, о шановний, що вже казати про домогосподарів? Незастосоване ж покарання породжує закон риб: за відсутності правителя сильніший пожирає слабшого. Захищений ним процвітає (1.1.4.4).

І ось це всеосяжно улесливе твердження вчителів стосовно покарання Каутілья заперечує, кажучи: «ні», а у наступній сутрі зазначає причину цього. «Жорстке покарання»: суворе. «Викликає страх у живих істот»: породжує страх, вони тремтять через це¹¹. «Належне покарання»: те застосоване покарання, яке призначається згідно з місцем, часом та злочином. «Викликає повагу»: дуже шанується у суспільстві. Сенс у тому, що така шана виникає через те, що застосоване покарання є причиною процвітання суспільства, про це він сказав у наступній сутрі. «Добре обдумане та застосоване»: застосоване після того, як вчення було ретельно обдумане.

¹⁰ Цитуються Закони Ману 7.28.

¹¹ Граматична примітка до слова *идвеjanṭu* (тремтять): коли до кореня *идvi* застосовується афікс *anṭu* то буде значення п'ятого відмінка, тобто «через це».

Називаючи сутру, що починається словами «Неправильно застосоване покарання», він розповів, що причиною всіх лих є неправильно застосоване або незастосоване покарання. «Через жагу та гнів, що виникли через невігластво»: покарання, застосоване неналежним чином через жагу, гнів та невігластво, тобто застосоване неправильно. «Що вже казати про домогосподарів»: той, хто дратує навіть тих, хто контролює органи чуття, дратує і тих, хто їх не контролює, що тут ще казати?

«О шановний»: звернення до того, кого треба навчити.

«Закон риб»: через те, що велика риба пожирає малу, то коли відбувається насилля сильного над слабким, це називається законом риб. «За відсутності правителя»: коли немає виконавця покарання. «Захищений ним, процвітає»: слабкий процвітає, коли він захищений правильно застосованим покаранням, тобто він стає сильним.

Суспільство, у якому існують чотири варни та ашрами, яке захищене царем за допомогою покарання, перебуває у власних домівках, віддано виконуючи власні обов'язки (1.1.4.5).

Такі рядки він промовив у кінці параграфа. «Віддано виконуючи власні обов'язки»: коли вище за все ставиться практика виконання обов'язків згідно з варною та ашрамом. «Перебуває у власних домівках»: у тому сенсі, що живе благополучно. Бо коли покарання не виконується, то навіть у своєму домі складно досягти благополуччя.

Ось четвертий параграф «Обґрунтування господарства та управління» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї. Главу «Перелік дисциплін» завершено.

А це коментар до четвертого параграфа «Обґрунтування господарства та управління» в главі «Перелік дисциплін» у першому розділі «Стосовно виховання» в «Артхашастрі» Каутільї. Главу «Перелік дисциплін» завершено.

Переклад виконала Ольга Неліна,
за матеріалами обговорень на курсах повільного читання.
Київ 2026